

Тетяна КУКСА

СТАТИЧНІ Й ДИНАМІЧНІ ЕЛЕМЕНТИ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ КРИМУ

У статті проаналізовано статичні й динамічні елементи ботанічної лексики, засвідчені в новостворених українських говірках Криму та середньополіських говірках Житомищини.

Ключові слова: *українські говірки Криму, середньополіські говірки, ботанічна лексика, новостворені говірки гетерогенного походження, статичні й динамічні елементи.*

Однією з найважливіших проблем сучасної лінгвістики є з'ясування механізму самозбереження, стійкості й саморозвитку мовної системи¹. В основі цих процесів лежить двоєдине явище, яке впливає на мовні зміни: з одного боку, гнучкість, рухливість мовної системи, що дає змогу адаптуватись до різних умов існування, з іншого – суворість, жорсткість, консервативність системи².

В українській діалектології динаміку мови ще на початку – у середині ХХ ст. вивчали В.О. Богородицький, І.Т. Вальченко, І.О. Варченко. Аналіз диференційних рис діалектів в історичному розвитку реалізовано в працях К.Ф. Германа, Й.О. Дзєндзелівського, А.М. Залеського, Б.А. Шарпила, Г.Ф. Шила та ін.³ В останнє десятиліття відомі спроби виявити динаміку окремих говірок і говорів. Г.І. Мартинова, спираючись на докладний опис фонологічної та фонетичної систем середньонадніпряньського говору, розглянула фіксації й розвиток типових та спорадичних рис цього мовно-територіального утворення за працями дослідників із кінця ХІХ – до початку ХХІ ст.⁴ К.Д. Глуховцева на підставі різночасових свідчень про окремі явища мови встановила чинники та типологію змін фонологічної, морфологічної та лексичної систем східнословобожанських говірок та індекси динаміки одиниць різних

¹ Історична граматики української мови / Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. та ін. – К.: Рад. шк., 1957. – С. 27.

² Маковський М.М. Системность и асистемность языка: Опыт исследования антиномий в лексике и семантике / М.М. Маковский. – М.: Наука, 1980. – С. 185.

³ Докладніше див. за: Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок. Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – С. 17-18.

⁴ Мартинова Г. Середньонадніпряньський діалект. Фонологія і фонетика: Монографія / Ганна Мартинова. – Черкаси: Тясмин, 2003. – 365 с.

мовних рівнів⁵. Для з'ясування динаміки українських говірок Криму важливим є не тільки зіставлення свідчень АУМ із сучасними матеріалами, але й аналіз діалектного матеріалу з вихідної, материнської говірки та створеної на її ґрунті. Такий підхід дозволить не лише виявити статичні та динамічні елементи аналізованих мікросистем, але й простежити діасемію (семантичні розходження) й діалексію (лексичні розходження) унаслідок аналізу їхніх безпосередніх складників і особливостей розвитку.

Об'єктом нашого опису є ботанічні назви новостворених українських говірок Криму та протоговірок Полісся. Матеріалом послужили польові записи, здійснені впродовж 2004–2010 років у говірках Криму та Житомирщини за спеціально укладеною програмою. Актуальність вивчення саме ботанічної лексики зумовлена тим, що вона містить багату інформацію про життя народу, про його історію, передовсім про історію його мови, матеріальної й духовної культури. Ця група лексики відображає зміни в навколишньому середовищі, хронологізує контакти між різними народами й розкриває їхню інтенсивність. Упродовж останніх десятиліть флорономени стали об'єктом вивчення багатьох лінгвістів⁶, однак ботанічні назви українських говірок Криму ще не досліджено, фрагментарне представлення їх маємо лише в Атласі української мови⁷. Об'єктом зіставного опису стали сучасна гетерогенна говірка с. Красний Мак (КМ) Бахчисарайського району АРК та говірка с. Пилипівка (Пил) Чуднівського району Житомирської області. Говірка с. Красний Мак сформувалася шляхом дозаселення Криму в 50 – 60 рр ХХ ст. Джерелами її постановки були полтавські, київські, чернігівські, сумські, житомирські, російські та кримськотатарські говірки. Протоговірка с. Пилипівка – старожитня середньополіська говірка. Інформантами в обох говірках є уроженці с. Пилипівки, корінні жителі 70-80 років, з неповною середньою освітою, сільськогосподарські робітники.

Мета статті – дослідити статичні й динамічні елементи ботанічної лексики, засвідчені в новоствореній українській говірці Криму та середньополіській говірці Житомирщини.

⁵ Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок : Монографія / Катерина Дмитрівна Глуховцева. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 592 с.

⁶ Кукса Т.П. Назви соняшника (*Helianthus annuus* L.) в українських говірках Криму // Лінгвістика : Збірник наукових праць №2 (12). – Луганськ: Альма-матер, 2005. – С. 87.

⁷ Атлас української мови: в 3 т. – Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 2001. – 267 с. + бланківки.

Зіставлення ботанічної лексики, зібраної в сучасній українській говірці Криму і в материнській середньополіській говірці, дозволило виявити статичні елементи. Це загальноукраїнські назви злакових рослин *пшениця*, *жито*, *йачмі́н*, *кукуруза*, *просо*; назва найпоширенішої круп'яної культури *гречка*; назва однієї з найважливіших сільськогосподарських рослин Полісся *л'он*; загальна назва місця, де ростуть городні культури *город* і назви найпоширеніших городніх рослин *цибуля*, *капуста*, *помидор(и)*, *баклажан(и)*, *кабачки*, *бурак(и)*, *петрушка*, *с'іл'д'іпр'ей*, *ред'ка*. Щоправда остання має різну семантичну навантаженість: у говірці с. Пилипівки служить для позначення двох рослин родини хрестоцвітих (капустяних) – редьки посівної і редиски. Інформант розрізняє її назви за диференційними ознаками (ДО) „час дозрівання”, „колір плода”: *ред'ка м'іс'ачна*, *ред'ка білен'ка*, *ред'ка черво́нен'ка*. Однаково називають переспілий огірок, залишений на насіння – *жовт'лак*. В обох говірках для найменування картоплі функціонують паралельні назви *картопл'а*, *картошка*, але їхнє функціональне навантаження різне – у кримській говірці частіше вживають лексему *картошка*. Без змін у обох досліджуваних говірках використовують збірну назву садових плодів *фрукти* та назви найпоширеніших садових рослин *абрикоса(и)*, *вишн'а(і)*, *груша(і)* *слива(и)*, *черешн'а(і)*, *малина*, *пор'ічки*, *виноград*, *клубн'іка*. Назва сорту груші *сосновка / гет' сосно́йу пахне* (Пил) зафіксована нами лише в середньополіських (вихідних і похідних) говірках. Статичними є назви бобових рослин *горох*, *квасо́л'а*, *к'л'ев'ер*; назви баштанних культур *дин'а*, *кавун* та середини кавуна – *м'йакот'*. До статичних елементів у досліджуваних говірках належать також назви найпоширеніших дерев *ака́ці'їя*, *верба*, *віл'ха*, *дуб*, *клен*, *осика*, *сосна* (з особливим акцентуванням, характерним для середньополіських говірок); назви дикорослих трав'янистих *кропи́ва*, *лобо́да*, *моло́чай*, *череда*, *шчири́ця* та декоративних рослин *волошка*, *ландиш*, *лілі'їя*, *нарцис*, *ту́л'пан*, *чорнобри́ця* і.

Фонетичні відмінності засвідчують репрезентанти *овес* (КМ) : *у'вес* (Пил)* ‘овес посівний’, *шов'кови́ця* : *шол'кови́ця* ‘шовковиця біла’, *о'жина* : *ву'жина* ‘ожина садова’, *йаблон'а* : *йаблу́н'а* ‘яблуня’, *йабло́ко* : *йаблу́ко* ‘яблуко’, *арахі́т* : *арахі́с* ‘арахіс культурний’, причому остання лексема позначає рослину, яку не культивують у населеному пункті – *зна́йу т'і́л'ки купле́ний* (Пил),

* Тут і далі протиставні елементи подаємо за такими умовними позначеннями говірок.

тм'ін : тмин 'кмин звичайний', о'кроп : укроп 'кріп пахучий', м'ята : м'ята 'мята перечна', п'ер'ец : перець 'перець', подсн'ежн'ік : підсніжник 'підсніжник весняний', б'ер'оза : береза 'береза повисла', б'ер'озка : березка 'берізка польова', у'со'т : осот 'осот городній', по'лин : полин 'полин гіркий', ро'машка : ромашка 'ромашка садова'.

Морфологічні й словотвірні відмінності зафіксовано щодо використання загальної назви рослин, що ростуть у полі – зерно|вище : зерно|ві, назви землі під плодовими деревами і кущами – сад : са|док, назви поля, з якого зібрано кукурудзу – куку|рудзної|е поле : куку|рудз'ане|е поле, назв окремих рослин: – гар|буз : гарбу|за (лист'а|йак|у гарбу|зи) 'гарбуз', коно|п'ля (Р.в. коно|п'ля) : коно|п'ля (Р.в. коно|пель) 'конопля посівна', л'у|цера : лу|церна 'люцерна посівна', мор|ковка : мор|ква 'морква', огу|рци : огу|рки 'огірок', чес|нок : час|ник 'часник', пр|ол'іски : пр|оліска 'пролісок'; назв ярої та озимої пшениці йаро|вайа : йара, о|зима : зимн'а; назв бур'яну і дикорослих рослин: шчи|риця : шчи|р'ія 'шириця', бул'ба : зимова|бул'ба (йак|солу|нешник) 'топінамбур'; назв частин рослини: качан|без|зерна : качан|нин : 'а 'качан кукурудзи без зерна', кам'ін : кам|інчик 'насіння з твердою оболонкою в плодах вишні', с'ім'яни : с'ім'я 'насіння конопель', в'йазка : в'йазочка 'сніпок конопель, зв'язаний під час вибирання'.

Лексичні відмінності репрезентують загальна назва рослин, що ростуть на городі – ово|чі : др'ібне (хоча в обох говірках відома назва го|родина, яка перебуває в пасивному шарі лексики); назви сільськогосподарських рослин: кри|жовн'ік : агрус 'агрус звичайний', ар'ех|грецький : волос'кий|гор'іх 'горіх грецький', бо|би : бубки 'кінські боби', чорно|смор|од'іна : смор|одина 'смородина чорна', смор|од'іна|красна : по|р'ічки 'смородина червона', смор|од'іна|б'елайа : по|р'ічки 'смородина золотиста'; та|бак : тют'ін|турецький 'тютюн', щавел' : ква|сець 'щавель кислий'; назви декоративних рослин: астри : кампус|тел'а, кругла|квіт|ка 'айстра', геор|г'іни : горд'ін'ія 'жоржини', со|бача|тра|ва : з'ірка 'мильнянка', наг|ідки : пам'я|стка 'нагідки', петуш|ки : п'івник 'півник', п'іони : по|вон'ія 'півонія', царс'ка|ко|рона : л'ілі|ія 'рябчик', с'ент'абр'іни : моро|з 'золотушник пізній', флокси : чер|вона|з'ірка 'флокси', чорно|брив|ці : помн'я|ки 'чорнобривці з великою квіткою', ноч|на|фі|алка : м'ет|ола 'матіола', коло|кол'ічки : звоники 'дзвоники садові'; назви

дикорослих рослин і бур'янів: *топол'а* (уживаються з обмеженням семантики *листя ізнутр'ї б'еле*) : *йав'ір* 'тополя', *с'ір'ен*, без : без 'бузок звичайний', *черн'їца* : *чорні йагоди* 'чорниця лісова', *чортолох* : *бу^од'ак* 'будяк колючий'. Лексичну варіативність засвідчено також у назвах частин рослини: *рил'ця* : *коси* 'приймочки кукурудзи у вигляді пучка кіс на верхній частині качана', *п'ірія* : *сте^пірія* 'листя молоді цибулі', *стр'елка* : *цибух*, *стр'їлка* 'насінний пагін цибулі', *чорнушка* : *с'їянка* 'цибуля, яка виросла із насіння', *глазки* ; *очка* 'невеличке заглиблення з брунькою на картоплині', *ботва* : *картоплин'а* 'листя і стебла картоплі'.

Лексичну диференціацію спостерігаємо у видовому номінуванні рослин, представленому атрибутивними чи субстантивними словосполученнями. Родова назва рослини, виражена переважно іменником, може бути статичною в обох формах або мати фонетичні чи морфологічні відмінності; видові ж назви, виражені іменником чи прикметником, вступають в опозицію або не мають відповідників у зіставлюваній говірці: *л'он б'їгун* : *л'он довгунець*, *п'ер'ец оранжевий* : *перець жовтий*, *п'ер'ец красний* : *перець червоний*, *п'ер'ец гор'кий* : *перець гір'кий*, *п'ер'ец простий* : *перець солодкий*, *п'ер'ец м'ясистий* : *перець р'атунда*; *помидори продовгуваті* : *помидори пал'чики*, *помидори красний* : *помидори червон'ї*, *помидори б'елосн'єжка*, *помидори темний*, *помидори салатній*, *помидори волгоград'кі* : *помидори волове око*, *помидори жовт'ї*, *помидори розов'ї*. Сорти винограду розрізняють лише в говірці с. Красний Мак: *виноград забела*, *чауш*, *ран'ї*, *п'їзн'їй*; у середньополіській говірці на позначення видової різноманітності назв винограду зафіксовано сполуки *виноград др'їбнен'кий*, *виноград б'їл'ший*, що репрезентують диференціацію за розміром.

Зафіксовано також назви, які функціонують лише в одній із говірок, що зумовлено різними природно-кліматичними умовами. Переважно такі номени зафіксовано в українській говірці Криму: *ін'жир*, *к'їз'їл лісовий*, *к'їз'їл садовий*, *м'їндал*, *айва*, *персик*, *гранати*, *хурма*, *масл'їна*, *масл'їнка*, *лаванда*, *душиця*, *розмарин*, *шалхв'ей*, *можів'ел'н'їк*. У поліській говірці зафіксовано елементи, які вже втрачено мовцем новоствореної говірки *гороби на червона*, *р'аб'їна чорноплідна*, *л'уп'їн жовтий*, *в'їка*, *нут*; назви сортів вишень: *лонтовки*, *б'їл'ш'ї*, *чорн'ї*,

др'іон'і; назви дикорослих рослин валер'їана, блекота, борщовик, дикий квасец', кур'ача сл'їно'та, мате'ринка, ме'дунка, татар'з'їл'а, чере'вички зо'зулен'ї.

Більшість рослин у народній номінації представлено однослівними назвами або атрибутивними словосполученнями. На позначення окремих флорономенів у одній з протиставлюваних говірок засвідчено синоніми: фун'дук (КМ) : л'їсовий гор'їх, л'їш'чина 'ліщина звичайна' (Пил), земл'а'ниц'а (КМ) : земл'а'н'їка, їагоди, червон'ї їагоди 'суниця лісова' (Пил), соїашиник, соло'нешник, под'солнухи, масл'аник (КМ) : соло'нешник 'соняшник' (Пил). В обох говірках на позначення тисячолісника звичайного зафіксовано синонімічні утворення тис'аче'л'їсн'їк, дере'в'їй (КМ) : дере'в'їй, тис'ачо'лисник (Пил).

Зіставлення репертуару лексем, зафіксованих у похідній (с. Красний Мак Бахчисарайського району АРК) і вихідній (с. Пилипівка Чуднівського р-ну Житомирської обл.) говірках, засвідчують стійкість номенів упродовж півстоліття, збереження в новоствореній говірці більшості лексем. Частина назв рослин модифікувалась під впливом різнодіалектного й різномовного оточення. Деякі елементи втрачилися носієм новоствореної говірки у зв'язку з відсутністю реалій у рослинному світі Криму. Уживання новотворів характерне для об'єктів ендемічного рослинного світу Криму, якого не знають у материнській говірці.

Tatyana Kuksa

Static and dynamic elements in the Crimean Ukrainian dialects

The article deals with static and dynamic elements botanical lexical, showed newly-formed Crimean Ukrainian dialects and med-Polyssya dialects Zhytomir area.

Татьяна Кукса

Статические и динамические элементы в украинских говорах Крыма

В статье проанализировано статические и динамические элементы ботанической лексики, зафиксированные в новообразованных украинских говорах Крыма и среднеполюсских говорах Житомирщины.